

## הרצאות על המשיחיות מגנזי גרשם שלום

[1]

במקביל לעבודתו הפורייה בשדה מחקר הקבלה העביר גרשם שלום הרצאות פומביות רבות. לרוב בחר להרצות בנושאים בהם עסק באותה שעה, במקביל לשיעוריו באוניברסיטה. היו אלו הרצאות שעסקו בנושא ידוע ולעתים מדובר היה בסדרה של הרצאות בנושא רחב. במקרים אחדים טרח לרשום את הרצאותיו אך לרוב רשם לעצמו הערות כלליות בלבד, מעין ראשי פרקים. כמה מהרצאותיו נרשמו בידי אחרים, כהכנה לקראת הדפסה אפשרית. במסגרת מפעל ההדרת כתבי גרשם שלום שנוסד סמוך למותו נדפסו מספר הרצאות מעין אלו (ובכללן מספר הרצאות הנוגעות למשיחיות), אך רובן נגנזו על אף חשיבותן ושקעו בתהום הנשייה יחד עם מפעל ההדרה.<sup>1</sup> בשעה ששמו של גרשם שלום מתנוסס בכל מקום ומתרבות פרשנויות שונות ומשונות לדבריו, נדמה שכדאי גם לשוב אל הטקסטים הגנוזים שחיבר ולפעול מחדש לההדרת כתביו הגנוזים והמפוזרים. סדרת הרצאות הפופולרית המוגשת כאן לראשונה לקורא העברי – העוסקת בתולדות התנועות המשיחיות בישראל וראש להן בפרשת השבתאות – היא חלק קטן מאותו מכלול גנוז שיש לקוות שיראה אור בעתיד.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> על מפעל זה ראו בין השאר אברהם שפירא, "פתח דבר", בתוך גרשם שלום, עוד דבר: פרקי מורשה ותחיה (ב), תל אביב תש"ן, עמ' 9-11; מלאכי בית-אריה, "פתח דבר", בתוך גרשם שלום, מחקרי שבתאות, בעריכת יהודה ליבס, תל אביב תשנ"ב, עמ' 9-10.

<sup>2</sup> בשנים האחרונות נדפסו כמה טקסטים מעין אלו. ראו למשל Daniel Abrams, "The Cultural Reception of the Zohar: An Unknown Lecture by Gershom Scholem from 1940", *Kabbalah* 19 (2009), pp. 279-316; מורן גאם הכהן, "הרצאותיו של גרשם שלום ב'אהל שם' משנת 1934", קבלה לא (תשע"ד), עמ' 71-117; ולהלן ליד הערה 6.

תולדותיה של התנועה השבתאית זכו לעדנה במחקר מדעי היהדות במאה העשרים. היו שביקשו למצוא בהופעתה של תנועה זו מעין תקדים לציונות, דוגמת זלמן שזר; ואחרים, ראש להם גרשם שלום, ראו בהופעת הציונות אפשרות לבחון פרשייה זו מחדש.<sup>3</sup> שלום העלה את פרשת השבתאות על הכתב במשך למעלה מחמישים שנה. הוא שב וסיפר את הדברים באופנים שונים בהרצאות, במאמרים ובשיעורים באוניברסיטה. לשיא הגיע בספרו הגדול שהקיף את השבתאות בימי חייו של שבתי צבי, אותו ספר שנכתב כרומאן נפלא, וממעטים הם שקוראים אותו בימינו גם אם מרבים לכתוב עליו.<sup>4</sup> ספר זה היה רק החלק הראשון מתכנית מקיפה. בארכיונו של שלום, שנשמר בספרייה הלאומית בירושלים, מצויים עשרות תיקים הנוגעים לשבתאות ובהם טיוטות, הערות וניסוחים שונים, שלא כולם שולבו בדפוס. דבר זה נוגע במיוחד לשבתאות המאוחרת, זו האפיקורסית, לה רצה להקדיש כרך מיוחד (בשם: "השבתאות במחתרת") ולא עלה בידו להשלים את המלאכה.<sup>5</sup> את תולדותיה של השבתאות ברצף אחד הציג בעיקר בהרצאותיו באוניברסיטה, כמו גם בהרצאות פופולריות שנועדו לציבור הרחב. יוצאת דופן היא סדרת ההרצאות באוניברסיטה העברית, מהשנים 1939-1940, שנתגלתה רק לאחרונה בגנזי ספריית שוקן, כמו גם הרצאותיו במסגרת 'ירח העיון' בשנת 1941.<sup>6</sup> ההרצאות שלפנינו, משנת 1947, נותנות גם הן תמונה שלמה של פרשת השבתאות. ליתר דיוק: הן נותנות את הסיפור השבתאי על רקע צמיחת המשיחיות ביהדות וכפתח לסיפור עלייתה של החסידות. חשיבותו של מחזור ההרצאות שלפנינו נעוץ בכך שכבר כאן טמונות הנחות יסוד שעמדו בלב מחקריו הבשלים יותר של שלום על המשיחיות היהודית. כמה מהניסוחים המופיעים כאן לראשונה

<sup>3</sup> ראו על כך בהרחבה יונתן מאיר ושיניצ'י יאמאמוטו, "הספר הפתוח: גרשם שלום ומחקר השבתאות", בתוך גרשם שלום, תולדות התנועה השבתאית: הרצאות באוניברסיטה העברית בירושלים 1939-1940, ירושלים תשע"ח, עמ' 9-43.

<sup>4</sup> גרשם שלום, שבתי צבי והתנועה המשיחית בימי חייו, א-ב, תל אביב תשט"ז.

<sup>5</sup> על ההמשך הגנוז ראו מאיר ויאמאמוטו, הספר הפתוח (לעיל הערה 3), עמ' 38-42.

<sup>6</sup> שני הטקסטים כלולים עתה בתוך שלום, תולדות התנועה השבתאית (לעיל הערה 3).

שבים באופן מפותח במאמרים שחיבר שלום על המשיחיות בסוף שנות החמישים ולאורך שנות הששים (ראש להם במאמרו הקלאסי: 'להבנת הרעיון המשיחי בישראל').<sup>7</sup> עם זאת, מבחינת סיפור פרשת השבתאות אין כאן אלא חזרה וניסוח מקוצר ופשטני של הדברים שאמר בשיעוריו באוניברסיטה בשנים 1939-1940, ועיקר החידוש טמון בכמה ניסוחים יוצאי דופן ובהפלגות לאקטואליה (כך למשל, דבריו על המהפכה ברוסיה). יש לציין עוד כי התיאורים ההיסטוריים הנוגעים לפרטי התופעות המשיחיות עד לדור גירוש ספרד שאובים בעיקר מספרו של בן-ציון דינור, "ישראל בגולה", שעמד לנגד עיני שלום;<sup>8</sup> ובעניינים אלו יש גם קרבה רבה לספרו הגדול של אהרן זאב אשכולי (1901-1948) על התנועות המשיחיות, ספר שהיה בכתובים באותה שעה, עמד לפני שלום בכתב יד, וחלקו הראשון נדפס בשנת 1956.<sup>9</sup> הרוצה להרחיב ולקרוא את המקורות השלמים הנזכרים כאן בקיצור ימצא את סיפוקו השלם בספרים אלו.

[3]

ההרצאות שלפנינו הועברו בשנת 1947, במסגרת שיעורי חוץ (המרכז להשכלה לעם) של האוניברסיטה העברית, בשעה שגרשם שלום עמל על כתיבת ספרו הגדול על שבתי צבי. מסגרת זו, שנוסדה בשנת 1940 ונוהלה שנים רבות בידי אברהם הלוי פרנקל, כללה ארגונים מגוונים ודרכה העבירו מרצים רבים באוניברסיטה שיעורים לקהל הרחב.<sup>10</sup> ראשי פרקים לסדרת

<sup>7</sup> מאמרים אלו כונסו לימים בתוך גרשם שלום, דברים בגו: פרקי מורשה ותחיה, תל אביב תשל"ו, עמ' 155-221; הנ"ל, עוד דבר: פרקי מורשה ותחיה (ב), תל אביב תש"ן, עמ' 231-274.

<sup>8</sup> בן-ציון דינבורג (דינור), תולדות ישראל, ישראל בגולה, כרך ראשון, (ספרים א-ב), ירושלים תרפ"ו; כרך שני (ספרים א-ב), ירושלים ותל אביב תרצ"א-תרצ"ו.

<sup>9</sup> אהרן זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל: אוצר המקורות והתעודות לתולדות המשיחיות בישראל, ירושלים תשט"ז. על הספר, שנקרא בתחילה "ספר המשיח", ועל כרכיו הגנוזים שיראו אור בעתיד, ראו זאב גריס, "סופרו של משיח: אהרן זאב אשכולי", פעמים 100 (תשס"ד), עמ' 147-157.

<sup>10</sup> חומר רב על מסגרת זו בשנות הארבעים והחמישים מצוי בארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים; ובארכיון מרדכי מרטין בובר שבספרייה הלאומית

ההרצאות מצויים באחד מתיקי ארכיון שלום, לצד רשימות שונות בכתב ידו של שלום הנוגעות לשבתאות. כך תוארו ראשי הפרקים:

(א) מהותה של המשיחיות וגורמיה הדתיים והבלתי-דתיים. תמורות בתפיסת רעיון הגאולה. הצד המדיני-לאומי והצד המיסטי בחזון הגאולה. (ב) התנועות המשיחיות בימי הביניים עד גירוש ספרד. אופיין המקומי וגורלן. השינוי בתפיסת המשיחיות אחרי גירוש ספרד ותוצאות הפגישה בין המשיחיות והקבלה. מקומו של המשיח ואישיותו במשיחיות החדשה המתגלמת במאה ה"ז. קבלת האר"י, התפשטותה והשפעתה. (ג) שרשי התנועה השבתאית. תולדות שבתי צבי. השבתאות כתנועה לאומית בשנת 1666. המוטיבים השונים המתרוצצים בה. המרתו של שבתי צבי והתהוות המשיחיות הכופרת. אופיה של השבתאות המורדת. התהוות הכתות השבתאיות. תורת השבתאים ותולדות התנועה וספיחיה. הפרנקיסם הפולני. הדונמה בשאלוניקי. משמעות התנועה השבתאית. יחסיה עם החסידות החדשה. החסידות של תלמידי הבעש"ט והמשיחיות.<sup>11</sup>

ההרצאות שלפנינו שייכות ככל הנראה למחזור הרצאות זה, והקלדה שלמה שלהן נשתמרה בתיק אחר בארכיון שלום.<sup>12</sup> אך כדרכם של מרצים הרושמים תוכניות, לא הגיע שלום לתכלית דבריו – היינו לתיאור זיקת

בירושלים (350/09).

<sup>11</sup> הספרייה הלאומית בירושלים, ארכיון גרשם שלום, 4<sup>0</sup>1599, תיק 132. רישום דומה מופיע בתוך תיאור הקורס בחוברת: פעילות הועדה להשכלה לעם של האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת הלימודים תש"ז, ירושלים תש"ח, עמ' 6 (24 שעות). שם (עמ' 11, 21), גם הודעה על הרצאות שלום על "רשמי מסע בצרפת ובגרמניה", היינו הרצאות הנוגעות לחלקן בהצלת "אוצרות הגולה". באותה שנה פרסם שלום גם את המאמר: "לשאלת הספריות היהודיות השדודות", הארץ (5 באוקטובר 1947), עמ' 5-6. ראו על כך נועם זדוף, מברלין לירושלים ובחזרה: גרשם שלום בין ישראל לגרמניה, ירושלים תשע"ה, עמ' 200-288.

<sup>12</sup> הספרייה הלאומית בירושלים, ארכיון גרשם שלום, 4<sup>0</sup>1599, תיק 131. ההקלדה הופצה ככל הנראה בשנת 1948. נראה ששלום העביר קורס מקוצר באותו נושא, "לצעירי תנועת המושבים והארגונים", בשנת 1951. ראו ארכיון האוניברסיטה העברית בירושלים, הר הצופים, תיק לימודי חוץ.

השבתאות לחסידות – ואת הדברים השלים במסגרות אחרות.<sup>13</sup> רק בשל סיבה זו, מסתימות ההרצאות בזיקת שיורי השבתאות לעולם ההשכלה. שלום עבר על ההקלדה שהונחה לפניו וסימן ותיקן עניינים שונים. גם אם לא טרח להדפיס את הדברים, וודאי שההקלדה שימשה אותו בהרצאות אחרות. על כל פנים, הנוסח המוקלד נפוץ היה בהכפלה בקרב תלמידי "המרכז להשכלה לעם".<sup>14</sup>

[4]

בשלהי שנת 1947, במלאת חמישים שנה לגרשם שלום, מיהרו תלמידיו לשבחו בפומבי מעל דפי 'הארץ', והציגו אותו כפורץ דרך בתחום מחקר השבתאות.<sup>15</sup> הערכות אלו התבססו על מאמריו המפורזים, על כמה מספריו, אך גם על השיעורים הרבים שהעביר בתחום זה. על כל פנים, אין ההרצאות שלפנינו, שהועברו באותה השנה ממש, בבחינת משנה אחרונה. אם שלום היה בא לנסח את הדברים בדפוס היה משנה דברים רבים והופך לחלוטין את דבריו. דבר זה עולה למשל מהעובדה שכמה עניינים המופיעים כאן נתבררו לימים בידי שלום עצמו כבלתי מאומתים. הסגנון כאן גם היה פופולרי למדי ביחס להרצאות אחרות, ובוודאי ביחס למאמריו. חלקיות החומר שבא כאן בחשבון ניכר מהרשימה הביבליוגרפית שצורפה לסוף הרצאות (הפרסומים המאוחרים ביותר הם משנת תש"ח). תיאור

<sup>13</sup> כמעין המשך והשלמה העביר שלום בשנת 1952 באותה מסגרת קורס בשם: "שבתאות וחסידות". ההרצאות הועברו בבית המדרש למורי עם, מסגרת שנוהלה בידי מרדכי מרטיץ בובר בירושלים. סיכומים של הרצאות אלו לא הגיעו לידינו. שלום הקדיש גם קורס לחסידות במסגרת "המרכז להשכלה לעם" (החסידות, 1950); כמו גם מבוא לקבלה (הקבלה, 1951). במקביל העביר ישעיה תשבי קורסים על נושאים דומים באותה המסגרת (יסודות השבתאות, 1947; התנועה השבתאית, 1951; צמיחת החסידות ותורתה, 1952-1953; שבתאות וחסידות, 1953).

<sup>14</sup> כמה מהשיעורים שהועברו במסגרת זו (באותן השנים ממש) הוקלדו בפורמט זהה להרצאות שלפנינו והופצו בהכפלה. כך למשל שמחה אסף, ספרות רבנית, ירושלים [חש"ד]; יצחק יוליוס גוטמן, פילוסופיה עברית, ירושלים [חש"ד].

<sup>15</sup> למשל חיים וירשובסקי, "ג' שלום: חוקר השבתאות", הארץ (28.11.1947); "מ"א פרלמוטר, "דולה תקופה מנשיה", הארץ (5.12.1947).

נרחב ומעמיק יותר של השבתאות ניתן למצוא בפרסומיו המדעיים של שלום, ראש להם בספרו על שבתי צבי.<sup>16</sup> יש לציין עוד שהמחקר התפתח רבות בשנים האחרונות והוצעו כיוונים חדשים לבחינת המשיחיות, ובייחוד לבחינת פרשת השבתאות, הרחוקים מהנחות היסוד של גרשם שלום.<sup>17</sup> אם כן, יותר משיש בהרצאות אלו לתת תמונה שלמה ומעודכנת של תולדות התנועות המשיחיות בישראל יש בהן לשקף שלב מסוים בתולדות המחקר ולהוסיף עוד הצצה לפועלו החלוצי ורב הפנים של גרשם שלום. יש כאן פתחי דברים בשפה פופולרית לעולם זר ומשונה והזמנה לגשת ולקרוא את המחקר המסועף הנוגע לפרשת השבתאות, מחקר שעדיין עומד בלב מדעי היהדות.

על אף שההרצאות לא נרשמו בידי גרשם שלום שמרנו על לשון הטקסט מתוך הנחה שהכותב ניסה לדייק בניסוח הדברים ששמע. לשונו המיוחדת והיפה של שלום, שלעתים נדמית לקורא בן זמננו כלשון משובשת, ניכרת כאן בכל שורה ושורה. הרישום שומר על ניסוח של הרצאות שבעל פה, וכך גם יש לקרוא את הדברים. מיעטנו בהערות לאורך הטקסט בכדי להקל על הקורא ולשמור על צביון הטקסט כהרצאות שנקראו בקול רם. תוספות ותיקונים הכרחיים סומנו בגוף הטקסט בסוגריים מרובעים. לא הוספנו הפניות אלא אם כן יש ציטוט מפורש. למקורות שהזינו את דברי שלום יש לעיין ברשימה הביבליוגרפית שבסוף ההרצאות, עליה הוספנו רק פריטים בודדים כדי להקל על הקורא. ברצוני להודות למר יוסי שוויג שהקליד את

<sup>16</sup> הוספנו הפניות לכתביו המעודכנים של גרשם שלום הנוגעים לשבתאות בסוף הרשימה הביבליוגרפית שמצורפת להרצאות.

<sup>17</sup> לכיוונים החדשים בחקר המשיחיות והשבתאות, ולביקורת על דרכו של שלום, ראו בין השאר משה אידל, "מבוא", בתוך אהרן זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל, ירושלים תשמ"ח, עמ' 9-28; Moshe Idel, *Messianic Mystics*, New Haven: Yale University Press, 1998; Yaacob Dweck, "Introduction", Gershom Scholem, *Sabbatai Ševi: The Mystical Messiah, 1626-1676*, Translated by R.J. Zwi Werblowsky, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2016, pp. xxix-lxv; Paweł Maciejko, *Sabbatian Heresy: Writings on Mysticism, Messianism & the Origins of Jewish Modernity*, Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2017, pp. xi-xxxiii

הטקסט ולמר נועם לב-אל שהגיהו. תודה גם למחלקה לארכיונים בספרייה  
הלאומית בירושלים על העזרה הרבה בחיפושים בגנזי שלום ועל הרשות  
לפרסם את הדברים.

אגודה להשתלמות במדע, חיפה

מסדרת כמוצ'ש 15 לפברואר

באולם התכניון

הרצאה - ג. שלם

מרצה האוניברסיטה  
(העברית בירושלים)

**תורת השבתאות** על הנושא:

(תורות המיוחדות של חסדי שבת צבי)

מחיר הכרטיס 49 מא"י לחברי האגודה 35 מא"י לפועלים ותלמידים 20 מא"י.

ההתחלה ב-8<sup>30</sup>

סיל לקיץ חובבי

מודעה על אחת מהרצאותיו הראשונות של גרשם שלום בעברית על  
השבתאות, חיפה 1930